

1.2 Romák, romani és az etnikai és nyelvi kategorizáció kihívásai

Heltai János Imre

Ez a fejezet eltávolodik az adott nyelveket elemző állásponttól, és a romani nyelvhez kapcsolódó beszédmódokra összpontosít, azokat heterogén repertoárok részeként bemutatva. A romani beszédmódokat transzlingváló keretben közelítjük meg, megkérdőjelezve az olyan hagyományos értelmezéseket, mint hogy a romani "a nem jövevényszóként értelmezhető szavak nagyon korlátozott szókinccsel rendelkező nyelv" (Boretzky 1989: 357) vagy a romaninak kontaktusváltozatként ("Para-Romani", Bakker 2020) való jellemzése. A fejezet rámutat arra, hogy ezek a megközelítések olyan hagyományból erednek, amelyek a nyelvnek mint az emberi kommunikáció leírása alapegységének a fogalmán alapulnak, és amellel érvelünk, hogy a transzlingválás fogalma, amely kiindulópontként a nyelvet a nyelvi repertoár fogalmával helyettesíti, alternatívát kínál a romanizációhoz köthető nyelvi gyakorlatok jellemzésére. A fejezet arra is rávilágít, hogy a romani nyelv standardizálási kísérletei, amelyek az Európában uralkodó egynyelvű és standard ideológiákból erednek, bár folyamatosan jelen vannak, mégis ellentmondásosak. Ennélfogva továbbra is problematikus a romani nyelv oktatási környezetbe való beemelése. A transzlingválás-alapú oktatás megvalósítása reálisabb esélyt kínál a romani nyelvet beszélők számára iskolai sikereik fokozására, mint egy standardizált romani nyelvváltozat tanítási nyelvként való bevezetése.

1.2.1 A romákról

A kelet- és közép-európai roma kulturális és identitáspolitika (pl. Mírgha és Gheorghe 1997; Marushiakova és Popov 2001, 2021) gyakran követi a csoportokon alapuló nemzetállami mintákat, nemcsak a nyelvi standardizálás kérdésében, hanem a politikai egység megteremtésére tett kísérletekben is (antropológiai szempontú kritikai áttekintéshez vö. Fosztó 2003). Az ilyen szemléletű megközelítésekkel szerény eredmények érhetőek el (Barany 2011), és az antropológiai nézőpontok kritikusan tekintenek rájuk (pl. Fosztó 2003; Surdu 2016; Law és Kovács 2018), rámutatva a roma etnikai küzdelmek nacionalista gyökereire és ellentmondásaira (a kapcsolódó viták kritikai elemzését lásd Acton 2018).

Behatárolható terület, nemzetállam vagy államszerű entitás hiányában feltűnően problematikusá válik a fő irányvonalat jelentő, csoportszemléleten alapuló identitáspolitika (Brubaker 2002, 2004, vö. 1.1.2. fejezet), és az etnikai kategorizáció társadalmilag konstruált jellege (Ladányi és Szelényi 2001) szembevetőbb, mint a többi közép-európai etnikai csoport esetében. Marushiakova és Popov például a csoportszemlélet szemszögéből a romákat "csoportközi etnikai közösségként" határozza meg, ami "különálló csoportosulások kiterjedt szigetvilágára oszlik, amely különböző módon metacsoportokra, csoportokra és alcsoportokra tagolódik" (2001: 33). Ezzel szemben Stewart azt állítja, hogy antropológiai szempontból a cigányok, "akik mindig a többségi népességben belül elvegyülve és szétszóródva élnek, és kivétel nélkül két- vagy többnyelvűek, egyáltalán nem illenek bele az "egy kultúra, egy terület, egy társadalmi struktúra" modelljébe" (2013: 417).

Az etnikai hovatartozás mellett a roma kifejezés Európa-szerte és Magyarországon is egy bizonyos társadalmi kategóriához való tartozást jelöl. A sötét bőrszín és a fekete haját gyakran a romákhoz kötik a többségiek, néha pedig maguk a romák is. A társadalmi hovatartozást összefüggésbe hozzák a rossz társadalmi-gazdasági státusszal, de bizonyos foglalkozásokkal és még a nem – esetleg félig – letelepedett (perifériára szorult) életmóddal is (Törzsök 2001; Janko Spreizer 2013; Mírgha 1992). Ennek megfelelően örökzöld kérdések az

A projektet az Európai Bizottság támogatta. A kiadványban megjelentek nem szükségszerűen tükrözik az Európai Bizottság nézeteit.

olyanok, mint hogy „ki a roma?“, „ki döntheti el, hogy ki a roma?“. Mind az önazonosítás, mind a kívülállók általi besorolás részben etnikai, faji és társadalmi, illetve kulturális és szakásbeli kritériumokon alapul, amelyek gyakran a megbélyegzés problémájával függenek össze (vö. Lucassen 1991). Mi több, vannak olyan tanulmányok, amelyek szerint gazdasági válságok idején a leginkább marginalizálódott társadalmi csoportok tagjait egy generációval később romáknak tekintik (Nagy 2007, 2015, 2020). Az ellenkezőjére is vannak példák: a társadalmi diskurzusokban a középosztály életszínvonalát elérő személyek gyakran elhatárolják magukat a romáktól.

Nem mindenki, akit romaként vagy cigányként kategorizálnak, vagy annak kategorizálja magát, beszél romaniul. Magyarországon, Romániában és Szerbiában sokan, akiket mások cigánynak bélyegeznek, kétnyelvűek, beszélnek a nemzeti nyelvet és a beás nyelvet (ezt nyelvtipológiai szempontból a román nyelv egy változataként írják le, pl. Tólos 2001; Landauer 2009), és beás identitást vallanak (Sorescu-Marinković, Kahl és Sikimić 2021). Mivel a *roma* etnonima a romani 'emberek' jelentésű, többes számú szóra vezethető vissza (a *rom* 'ember' többes száma), a magyarországi beás beszélők magukat a *cigány* etnonimával jelölik, ezáltal különböztetve meg magukat a romáktól. Ezt a gyakorlatot a magyarországi tudományos diskurzusokban is átvették, és a *cigányt* gyakran gyűjtőfogalomként, a *romáknál* nagyobb csoportként értelmezik, ami magába foglalja a beás embereket is. Ráadásul sokan, akiket cigánynak/romának tekintenek, és akik magukat is cigánynak/romának vallják, a nemzeti nyelven kívül sem a roma, sem a beás nyelvet nem beszélnek. (A nyelvi ideológiák elemzését a romák tudományos besorolásában lásd Bodó 2016: 159–174).

1.2.2 A romaniról

A romani nyelvhez kötődő beszédmódok a legtöbb vagy valamennyi európai államban jelen vannak, és milliók mindennapjainak részét képezik. A kisgyerekek vagy a társadalmilag erősen elszigetelt személyek kivételével a romani nyelvet beszélők általában a többnyelvű gyakorlatokat követik: a romani mellett beszélnek annak a régióknak a többségi nyelvét is, amelyben élnek. Romani nyelvük általában nem egyetlen presztízsváltozat (standard) felé orientálódik, és gyakran más nyelvek elemeinek magas arányát tartalmazó nyelvként, vagy romani és más nyelvek elemeit is tartalmazó keverékként érzékelik. A romani és más nyelvek közötti kölcsönös nyelvi hatások kutatásának nagy hagyománya van (Boretzky 1989; Bakker és Courthiade 1991). A para-romani (Máttra 2002: 242-248) a variációs nyelvészet paradigmájában "a kontaktusváltozatok olyan halmazának gyűjtőfogalma, amelyben a lexikon nagy része a romani nyelvből származik, de a nyelvtani rendszer nagy része más nyelvhez rendelhető hozzá" (Bakker 2020: 353). A lexikára összpontosító „titkos nyelv” és a különféle „zsargonok” koncepcióit szintén gyakran kapcsolják össze a romákkal és a romanival (Matras és Tenser 2020), különösen Nyugat-Európában, azonban ez a jelen kontextusban irreleváns. Közép- és Kelet-Európában a roma közösségek szociolingvisztikai szempontból gyakran egységessége egyértelműbbként jelenik meg a beszélők előtt, és a romani inkább számít különálló nyelvnek, annak ellenére is, hogy számos különböző változatban jelenítik meg, és erősen kapcsolódik más nyelvekhez (Matras, Bakker és Kyuchukov 1997; Boretzky és Iglá 2005; Bakker és Courthiade 1991; Matras 1995, 1998).

Magyarországon a romaniul beszélő romák többségét „oláh cigánynak” nevezik, akik a diakrón alapú megközelítés szerint az vlah-romani nyelvjárás csoport több változatát beszélnek, amelyekben nagy a román eredetű szavak aránya (Bakker és Máttra 1997: xvii). A tiszavasvári kutatási helyszínünk beszélői számára a helyi romani nyelv ezen diakronikus kapcsolatai,

A projektet az Európai Bizottság támogatta. A kiadványban megjelentek nem szükségszerűen tükrözik az Európai Bizottság nézeteit.

Erasmus+

Erasmus+ Program

illetve az ezekből adódó jellegzetességek észrevétlenek maradnak. Azonban a tiszavasvári romani beszélőket foglalkoztatja az általuk is magyar eredetüként számon tartott szavak gyakorisága és magas aránya. Vagyis a románnal és más nyelvekkel való korábbi érintkezésekből származó erőforrások a beszélők számára az aktuálisan romani nyelvként értelmezett társas konstrukció részét képezik, de a magyarral való közelmúltbeli és jelenlegi érintkezés eredményeit a régi romani nyelv tiszta formájának elvesztéseként értékelik (vö. Abercrombie 2018). A romani nyelv változatainak széles spektruma ellenére a tiszavasvári kutatási helyszínünk oláh cigány (Szalai 2007; Baló 2017) beszélői nem tesznek említést további különbségekről nyelvükkel kapcsolatban. A másik, szlovákiai kutatási helyszínünkön, Szímőn (Zemné) a romani beszélők magyar nyelvű környezetben (kisebbségi településen) élnek; ők is egy vlah-romaninak minősített változatot beszélnek. Ugyanakkor e többnyelvű (magyar, szlovák, roma) beszélők nyelvi gyakorlataiban érezhetően enyhébb a magyar hatás.

Több európai államban is történnek kísérletek a romani nyelv egységesítésére, mely törekvéseknek többnyire nemzeti vagy helyi szinten van hatásuk. E a tevékenységeket általában értelmiségiek és aktivisták egy szűk csoportja folytatja, gyakran civil vagy akadémiai támogatással (Halwachs 2020), és (állam vagy államszerű hatalmi központ hiányában) decentralizált, valamint pluralista módon valósítják meg (Matras 2015). Magyarországon például lehetőség van érettségi vizsgát vagy nyelvvizsgát tenni a standardizált romani nyelvváltozathoz (az oláh cigány nyelv lovári változatából). Az emberek ezt a nyelvvizsga-bizonyítványt az egyetemi tanulmányi követelmények teljesítéséhez vagy álláskeresőkhöz is felhasználják. Mindenesetre a magyarországi romák többsége általában nem foglalkozik a standardizálási törekvésekkel és azok eredményeivel. A romák talán tudnak néhány standardizálási kísérletről (a kutatási helyszíneinken élő romáknak lehet, hogy van a Bibliából vagy más művekből készült romani fordításuk), de saját romani gyakorlataik érezhető távolságot tartanak a standardizált formáktól (vö. Abercrombie 2018).

A romani nyelv intézményes használatának hiánya miatt (például az iskolákban és más társadalmi intézményekben nincs jelen a romani nyelv) a romani beszélőknek nem áll érdekében, hogy standard formákat kövessenek, és beszédmódjukat egy standard változathoz igazítsák (Busch 2012). Azokban az országokban, ahol élnek, a társadalmi fejlődés és az oktatásban való versenyképesség a standard romani nyelv helyett az adott nemzeti nyelv standard változatához kapcsolódik. Mindazonáltal az erős egynyelvű és standard ideológiák által formált társadalmakban élve a standard ideológiák a romani beszélőkre is nagy hatással vannak. Ennek eredményeképpen a beszélők saját nem standard romani megnyilatkozásait egyre inkább nem tisztának, kevertnek és ezért kevésbé értékesnek tekintik. Vagyis a romani standardizációs központjai a standard nyelvi formákat nem, de a standard ideológiákat sikeresen terjesztik (Abercrombie 2018). A tiszavasvári romák például jellemzően feltételezik, hogy máshol létezik tiszta romani változat, még ha nem is ismerik azt. (Ezt a tiszta változatot különbözően tételezték a beszélgetésekben. Voltak, akik a környező falvakhoz, mások Budapesthez kapcsolták).

A romanit is beszélő kétnyelvűek iskoláztatása a nyelvi alapú nehézségek tekintetében az oktatási egyenlőtlenség paradigmatis példáját szolgáltatja (New és Kyuchukov 2018). A méltányos oktatás Európa-szerte a romanitól eltérő nyelven zajlik, mivel a nem standard beszédmódnak – nem is beszélve a több nyelvhez kötött gyakorlatokról – nincs helye az európai iskolarendszerekben. A romani nyelvet nem használják oktatási nyelvként (Gažovičová 2012). Ez a helyzet a standardizálás körüli viták szükségszerű következménye: standard hiányában a romani nem lehet az oktatás nyelve úgy, ahogyan a standardizált nemzeti nyelvek betöltik ezt a szerepet. Abban a néhány esetben, amikor a romani nyelv jelen van az oktatásban, örökségi vagy idegen nyelvként, és jellemzően a nemzeti vagy helyi

A projektet az Európai Bizottság támogatta. A kiadványban megjelentek nem szükségszerűen tükrözik az Európai Bizottság nézeteit.

standardizálási kísérletek melléktermékeként jelenik meg. Magyarországon a 21. század első évtizedében számos iskolában idegen vagy örökségi nyelvként volt biztosítva a romani (Lakatos Sz. 2012, kritikai áttekintéshez lásd Orsós 2015; Lakatos P. 2018), és a helyzet azóta sem változott jelentősen. Mivel romani tanárok számára nincs pedagógusképzés, a romani nyelvet nyelvvizsgával és más szakterületen szerzett diplomával rendelkező roma vagy nem roma tanárok tanítják. A kevés romani tananyag az 1980-as években a romani standardizálási projekt keretében kidolgozott ábécét követi (Choli Daróczi és Feyér 1988; Rostás-Farkas és Karsai 1991, kritikai áttekintéshez lásd Heltai 2020), amely olyan betűket is tartalmaz, amelyek nem tartoznak a magyar ábécéhez. Az ezen a standardizált helyesíráson alapuló szövegek nehezen olvashatók azoknak a romáknak, akik az iskolában a magyar ábécét tanulták (Réger 1995: 86). Ráadásul ezeknek az anyagoknak a szerzői vagy fordítói egyéni szóalkotásokat vagy olyan szavakat használnak, amelyek saját beszédmódjaik részei, de mások számára ismeretlenek.

1.2.3 A romani és a transzlingválás

A fent leírt ellentmondások rámutatnak arra, hogy a romani aligha illeszkedik a csoportszemlélet kategóriáihoz, ahogyan a roma etnicitás sem. Ennek ellenére a nyelvtipológia területén vannak kísérletek a romani nyelv osztályozására, mint például a romani és a para-romani skála-alapú szétválasztása, vagy genealógiai és diffúziós modell a romani változatok leírása (Bakker és Matras 1997; Matras 2005; Boretzky 2007; Elšík és Benišek 2020: 390). Ezek a modellek a romani nyelvi változatosság sokoldalú leírását nyújtják, anélkül, hogy széles körben elfogadott konszenzusra jutnának.

A transzlingválás más kérdésekre összpontosít. Ez a koncepció egyaránt szolgál az emberi nyelvi gyakorlatok leírására és új szempontokra épülő pedagógiák felépítésére. A transzlingválás mint gyakorlati nyelvelmélet (Li 2018) az emberi beszéd sokféleségének megértését célzó megközelítés, amely nem igényli a különböző nyelvek és nyelvváltozatok osztályozását és elkülönítését. Auer (2019: 16) kritizálja a transzlingválás koncepcióját, azt állítva, hogy abban a "a nyelvi érintkezés egymástól független jelenségei és a rendkívül változatos kétnyelvű gyakorlatok mind az új fogalom alá kerülnek". Véleményünk szerint a transzlingválás nem helyettesíti a nyelvtipológiai és dialektológiai megközelítéseket, és a nyelvi formák leírásában nem versenyez a nyelvi érintkezés és a nyelvváltozatok kutatásával. Sokkal inkább alkalmas a beszélők nyelvi gyakorlatainak és ideológiáinak megértésére; vagyis annak megragadására, hogy a beszélők hogyan használják a különböző nyelvi formákat, és hogyan értékelik azokat.

A transzlingválás, ahogy jelen kötetben értelmezzük (a fogalom eredetéről, sokszínűségéről és egymással versengő irányzatairól lásd a 3.4 fejezetet), olyan megközelítési mód, amely abból indul ki, hogy a beszélők repertoárja nem tagolódik nyelvekre, hanem egységes (García 2014; Vogel és García 2017), és a nyelvekről való tudás, illetve az egy- két- vagy többnyelvűség megélése társadalmi tanulás eredménye. Vagyis a nyelvek társadalmi tényként léteznek (Kleyn és García 2019; Otheguy, García és Reid 2015), de ahogy a transzlingválás képviselői érvelnek, nem érdemes "a társadalmi kettősségnek megfelelő kognitív kettősséget" feltételezni (Otheguy, García és Reid 2019: 626–627). A transzlingválás további fontos jellemzői a multimodalitás, azaz a testbeszédet és gesztusokat is magában foglaló emberi kommunikáció bevonása a beszéd mint cselekvés értelmezésébe (García és Otheguy 2020: 25), és a kognitív rendszerek összekapcsoltsága (Li 2018: 20). A transzlingválás kutatói a beszéd sokszínűségét nem (csak) nyelvek és változatok rendszereként értelmezik, hanem a beszélőkre és a repertoárjukban megjelenő nyelvi erőforrásokra koncentrálnak. Ebben a megközelítésben központi szerepet kapnak a beszélők

A projektet az Európai Bizottság támogatta. A kiadványban megjelentek nem szükségszerűen tükrözik az Európai Bizottság nézeteit.

mindennapi életében dinamikusan és komplex módon kialakuló kategóriateremtő eljárások. A transzlingváló megközelítés azt vizsgálja, hogy a beszélők hogyan látják és értelmezik a különböző nyelveket és az általuk azokhoz rendelt nyelvi erőforrásokat.

Ezek az eljárások különleges jellemzőkkel bírnak a romanit is beszélő, a nyugat-, közép- és délkelet-európai nemzetállamokban gyakran nagy számban a társadalom peremén élő romák esetében. A többi európai polgárhoz hasonlóan ők is különböző nemzeti és európai nyelvpolitikák célpontjai. Ugyanakkor nem standardizált romani nyelvüket más (többnyire nemzeti) nyelvekkel együtt beszélik. Többnyelvűségük nem illeszkedik a (párhuzamos) egynyelvűségi vagy többnyelvűségi nemzeti és európai nyelvpolitikákhoz. Többnyelvűségüket a különböző nyelvi ideológiái övezik, melyek a kevert státuszhoz és a folyamatos változáshoz kapcsolódnak. Gyakran azt is állítják róluk, hogy többnyelvűségük csak az otthoni és a közösségen belüli nyelvi gyakorlatokra (vö. titkos nyelvek), valamint bizonyos életmódokhoz kapcsolódik és/vagy tevékenységekre (vö. szakzsargonok) korlátozódik. A transzlingválás lehetővé teszi, hogy e (két- vagy többnyelvű) beszélők nyelvi gyakorlatait a nyelvek és változataik eszméjétől elvonatkoztatva írjuk le. A transzlingválás az egységes, de sokféle repertoár gondolatát javasolja, "amely semmilyen módon nincs kapcsolatban a néven nevezett nyelvek társadalmilag és politikailag meghatározott határaival" (García és Kleyn 2016: 14). A 3.1. fejezetben az egyik kutatási helyszín példáján keresztül részletesen tárgyaljuk, hogyan mutatható be a magyarországi kétnyelvű romák nyelvi repertoárja, hogyan értékeli azt ők maguk és a körülöttük élő magyar egynyelvűek, és milyen ideológiák alakítják a beszélők (nyelvi) viselkedését.

A transzlingváláson, azaz a tanulók sokféle, de egységes (nyelvekre nem osztható) repertoárján alapuló pedagógiák megkérdőjelezik az egynyelvűségi pedagógiákat (Creese és Blackledge 2010; García 2014), és a tanulók teljes nyelvi repertoárjára építve törekszenek a verbális és tanulási készségeik fejlesztésére (García és Kleyn 2016). Ily módon "a transzlingválás elmélete segít a tanároknak abban, hogy szétválasszák az egy adott nyelvhez köthető *nyelvspecifikus képességeket* (...) – az *általános nyelvi képességektől*, mint például a az érvelés, következtetések levonása, komplex gondolatok közlése, szövegek értelmezése, egy szöveg fő gondolatainak azonosítása, viccek mesélése és így tovább" (García és Kleyn 2016: 24, dőlt betű az eredetiben). A transzlingváló hozzáállású tanár a tanulók által beszélt összes nyelvet bevonja az oktatásba, és ezekre az általános nyelvi kompetenciákra összpontosít az egyetlen nyelvhez kötött kompetenciák helyett.

A pedagógiában a transzlingválás alapvető jellemzője, hogy a nyelvfenntartás vagy a nyelvi revitalizáció kérdései helyett a beszélőkre koncentrál. A transzlingváló pedagógia nem feltétlenül igényel standardizálást az alkalmazása előtt vagy azzal párhuzamosan. Ily módon a transzlingváló pedagógia képes a romani nyelvet nem standardizált státuszában is bevinni az iskolába, és közvetíteni az iskolai és az otthoni nyelvi gyakorlatok között. A transzlingváló hozzáállás lehetővé teszi a tanárok számára, hogy a nem standardizált státusz ellenére is használják a romani nyelvi erőforrásokat, és hogy az akadémiai hagyományokkal nem rendelkező írásbeliség ellenére is bevezessék azokat az iskolai írásbeli tevékenységekbe (lásd a 3.8 fejezetet). Projektünk megmutatta, hogy lehetséges a tanárok kialakult egynyelvű és standard ideológiáinak leküzdése, és ezáltal az intézményi környezet átalakítási folyamatának elindítása.

A transzlingváló pedagógia komoly potenciállal rendelkezik a rasszizmus kétnyelvű áldozatainak (García et al. 2021), vagy tágabb értelemben a nemzetállamok peremén és/vagy a globális kapitalizmus perifériáján élő beszélők támogatásában is (García és Otheguy 2020: 28.). A transzlingválás transzformatív ereje (Li 2018: 23) azonban nem magától értetődő: az oktatás egy összetett társadalmi rendszer része, aminek sikere számos tényezőtől függ. A

A projektet az Európai Bizottság támogatta. A kiadványban megjelentek nem szükségszerűen tükrözik az Európai Bizottság nézeteit.

Erasmus+

Erasmus+ Program

nyelv csak az egyik tényező, amely megakadályozhatja vagy elősegítheti a sikert (Jaspers 2018). Ez a kötet a transzlingválást mint hozzáállást és mint a résztvevők személyközi kapcsolatait átalakító inkluzív pedagógiák részét értékeli (lásd még a 3.9 fejezetet). Ugyanakkor a transzlingválás által elért átalakulás sokrétű és nem csak politikai jellegű: a diákok és a tanárok önbizalmában és jóllétében bekövetkező változások mind fontos tényezői az átalakulásnak. Kötetünkben a transzlingválással kapcsolatos tapasztalatainkra, dilemmáinkra és eredményeinkre reflektálunk.

Hivatkozások

- Abercrombie, Amelia. 2018. Language purism and social hierarchies: Making a Romani standard in Prizren. *Language in Society* 47. 741–761.
- Acton, Thomas. 2018. Alternatives to Romani identity politics. *Ethnic and Racial Studies* 41(13): 2329–2336
- Auer, Peter. 2019. ‘Translanguaging’ or ‘doing Languages’? Multilingual practices and the notion of ‘codes’. Author’s copy, pre-reviewing version, 1–31. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/332593230_%27Translanguaging%27_or_%27doing_languages%27_Multilingual_practices_and_the_notion_of_%27codes%27 (accessed 28 March 2022) Written for: Jeff MacSwann (ed.), *Language(s): Multilingualism and its Consequences*. Clevedon: Multilingual Matters.
- Bakker, Peter & Marcel Courthiade. 1991. *In the Margin of Romani. Gypsy Languages in Contact*. Amsterdam: Instituut voor Algemene Taalwetenschap, Universiteit van Amsterdam.
- Bakker, Peter & Yaron Matras. 1997. Introduction. In Yaron Matras, Peter Bakker & Hristo Kyuchukov (eds.), *The Typology and Dialectology of Romani*. Amsterdam: John Benjamins. vii–xxx.
- Bakker, Peter. 2020. Para-Romani Varieties. In Yaron Matras & Anton Tenser (eds.), *The Palgrave Handbook of Romani Language and Linguistics*. Cham: Palgrave Macmillan. 353–386.
- Baló, András Márton 2017. Oláh cigány dialektusok Magyarországon. [Vlach Romani dialects in Hungary]. In Rosenberg Mátyás & Cserti Csapó Tibor (eds.), *Horizontok és dialógusok. VI. Romológus konferencia, tanulmánykötet [Horizons and Dialogues. VI Romani Studies Conference, Volume of papers.]*, 203–223. Pécs: University of Pécs.
- Barany, Zoltan. 2002. Ethnic mobilization without prerequisites: The East European Gypsies. *World Politics* 54(3). 277–307.
- Bodó, Csanád. 2016. *Nyelvi ideológiák és különbségek [Language ideologies and differences]*. Kolozsvár/Cluj Napoca: Nemzeti Kisebbségkutató Intézet.
- Boretzky, Norbert & Birgit Igla. 2005. *Kommentierter Dialektatlas des Romani*. Wiesbaden: Harrasowitz.
- Boretzky, Norbert. 1989. "Zum Interferenzverhalten des Romani". *Language Typology and Universals* 42(3). 357–374
- Boretzky, Norbert. 2007. The differentiation of the Romani dialects. *Language Typology and Universals* 60(4). 314–336.
- Brubaker, Rogers. 2002. Ethnicity without groups. *European Journal of Sociology* 43. 163–189.
- Brubaker, Rogers. 2004. *Ethnicity without groups*. Cambridge: Harvard University Press.
- Busch, Brigitta. 2012. Romani zwischen Stigmatisierung und Anerkennung: eine transnationale Sprache im Korsett nationalstaatlicher Bildungssysteme. In Peter Cichon & Konrad Ehlich (eds.), *Eine Welt? Sprachen, Schule und Politik in Europa und anderen Kontinenten*. Wien: Praesens. 71–92.
- Choli Daróczi, József & Levente Feyér. 1988. *Zhanes romanes? [Do you speak Romani?]* Budapest: Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetsége.
- Elšík, Viktor & Michael Beníšek. 2020. Romani dialectology. In Yaron Matras & Anton Tenser (eds.), *The Palgrave Handbook of Romani Language and Linguistics*. Cham: Palgrave Macmillan. 389–427.
- Erdős, Kamill 1959. *A Békés megyei cigányok. Cigánydialektusok Magyarországon [The Gypsies of Békés county. Gypsy dialects in Hungary]*. Gyula: Erkel Ferenc Múzeum.
- A projektet az Európai Bizottság támogatta. A kiadványban megjelentek nem szükségszerűen tükrözik az Európai Bizottság nézeteit.

- Fosztó, László. 2003. Diaspora and nationalism: An anthropological approach to the international Romani movement. *Regio – Minorities, Politics, Society – English Edition*. 6(1). 102–120.
- García, Ofelia & Ricardo Otheguy. 2020. Plurilingualism and translanguaging: Commonalities and divergences. *International Journal of Bilingual Education and Bilingualism* 23(1). 17–35.
- García, Ofelia & Tatyana Kleyn. 2016. *Translanguaging with multilingual students: Learning from classroom moments*. New York: Routledge.
- García, Ofelia, Nelson Flores, Kate Seltzer, Li Wei, Ricardo Otheguy & Jonathan Rosa. 2021. Rejecting abyssal thinking in the language and education of racialized bilinguals: A manifesto. *Critical Inquiry in Language Studies* 18(3). 203–228.
- García, Ofelia. 2014. Countering the dual: Transglossia, dynamic bilingualism and translanguaging in education. In Rani Rubdy & Lubna Alsagoff (eds.), *The Global-local Interface, Language Choice and Hybridity* 100–118. Bristol: Multilingual Matters.
- Gažovičová, Tina. 2012. The Romani language in the Slovak educational system. *Human Affairs* 22(4). 510–523.
- Halwachs, Dieter W. 2020. Language policy and planning in Romani. In Yaron Matras & Anton Tenser (eds.), *The Palgrave Handbook of Romani Language and Linguistics*. Cham: Palgrave Macmillan.
- Heltai, János Imre. 2020. Translanguaging instead of standardisation. Writing Romani at school. *Applied Linguistics Review*. 11(3). 463–484.
- Janko Spreizer, Alenka. 2013. Roma, Gypsy Travellers, gens du voyage: People who travel? *Domovini* 38. 87–95.
- Jaspers, Jürgen. 2018. The transformative limits of translanguaging. *Language and Communication* 58. 1–10.
- Kleyn, Tatyana & Ofelia García. 2019. Translanguaging as an act of transformation: Restructuring teaching and learning for emergent bilingual students. In Luciana C. de Oliveira (ed.), *Handbook of TESOL in K-12*, 69–82. Malden: Wiley.
- Ladányi, János & Iván Szelényi. 2001. The social construction of Roma ethnicity in Bulgaria, Romania and Hungary during the market transition. *Review of Sociology* 7(2). 79–134.
- Lakatos, Péter. 2018. *A romani-magyar kétnyelvűségből eredő iskolai hátrányok okai és megoldási lehetőségei* [Schoolhandicaps resulting from Romani-Hungarian bilingualism and possible solutions]. Budapest: Eötvös Loránd University dissertation.
- Lakatos, Szilvia. 2012. *A romani nyelv közösségi használatának és közoktatási helyzetének vizsgálata Magyarországon*. [Analysis of the use of Romani and its situation in public education in Hungary]. Pécs: University of Pécs dissertation.
- Landauer, Attila. 2009. Adalékok a beás cigányság korai történetéhez. In Attila Landauer & Pál Nagy (eds.), *Írások a magyarországi beásokról*. [Writings about Boyash in Hungary], 79–95. Gödöllő: Szent István University/Cigány Néprajzi és Történeti Egyesület.
- Law, Ian & Martin Kováts. 2018. *Rethinking Roma: Identities, Politicisation and New Agendas*. London: Palgrave Macmillan.
- Lucassen, Leo. 1991. The power of definition. Stigmatization, minorization and ethnicity illustrated by the history of Gypsies in the Netherlands. *The Netherland's Journal of Social Sciences* 27(2). 90–91.
- Marushiakova, Elena & Vesselin Popov. 2001. Historical and ethnographic background: Gypsies, Roma, Sinti. In Will Guy (ed.), *Between Past and Future. The Roma of Central and Eastern Europe*, 33–53. Hertfordshire: University of Hertfordshire Press.

- Marushiakova, Elena & Vesselin Popov. 2021. Introduction. In: Elena Marushiakova & Vesselin Popov (eds.), *Roma voices in History*, xviii–xxxvi. Paderborn: Brill.
- Matras, Yaron & Anton Tenser. 2020. Introduction. In Yaron Matras & Anton Tenser (eds.), *The Palgrave Handbook of Romani Language and Linguistics*, 1–10. Cham: Palgrave Macmillan.
- Matras, Yaron, Peter Bakker & Hristo Kyuchukov eds. 1997. *The Typology and Dialectology of Romani*. Amsterdam: John Benjamins.
- Matras, Yaron. 1995. *Romani in Contact. The History, Structure and Sociology of a Language*. Amsterdam: John Benjamins.
- Matras, Yaron. 1998. *The Romani Elements in Non-standard Speech*. Wiesbaden: Harrasowitz.
- Matras, Yaron. 2002. *Romani: a Linguistic Introduction*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Matras, Yaron. 2005. The classification of Romani dialects: A geographical-historical perspective. In Barbara Schrammel, Dieter W. Halwachs & Gerd Ambrosch (eds.), *General and applied Romani linguistics: Proceedings from the 6th International Conference on Romani Linguistics*, 7–26. München: Lincom Europa.
- Matras, Yaron. 2015. Transnational policy and ‘authenticity’ discourses on Romani language and identity. *Language in Society* 44(3). 295–316.
- Mirga, Andrzej & Gheorghe Nicolae. 1997. *The Roma in the Twenty-first Century: A Policy Paper*. Princeton: The Project on Ethnic Relations.
- Mirga, Andrzej. 1992. Roma territorial behaviour and state policy. The case of the socialist countries of East Europe. In Michael J. Casimir & Aparna Rao (eds.), *Mobility and Territoriality. Social and Spatial Boundaries among Foragers, Fishers, Pastoralists and Peripatetics*. London: Routledge.
- Nagy, Pál. 2007. „Gádzsósodás – cigányosodás”. Akkulturáció és parasztosodás a cigányok magyarországi történetében [“Becoming Gadjo – becoming Gypsy” Acculturation and assimilation to peasant society in the history of the Roma in Hungary]. *Amaro Drom* 17(2). 20–22.
- Nagy, Pál. 2015: Ki beszél itt cigány történelemről? [Who is talking about Gypsy history?] In Cserti Csapó, Tibor (ed.), *Alapirodalmak a hazai cigány/roma népességre vonatkozó társadalomtörténet, társadalomismeret oktatásához* [Basic literature for teaching social history and social studies of the Roma/Gypsy population in Hungary], 50–127. Pécs: University of Pécs BTK NTI Romológia és Nevelésszociológia Tanszék.
- Nagy Pál. 2020. Parasztok, cigányok, proletárok. Az alsó kaszt és a cigány etnicitás történeti értelmezéséhez (19–20. század) [Peasants, gypsies, proletarians. For a historical understanding of the lower caste and Gypsy ethnicity (19th–20th centuries)]. *Aetas* 35. 166–184.
- New, William & Hristo Kyuchukov. 2018. Language education for Romani children: Human rights and capabilities approaches. *European Education* 50(4). 371–384.
- Orsós, Anna. 2015. *Cigány/roma nemzetiségi oktatás. Kutatási beszámoló*. Pécs: University of Pécs BTK NTI Romológia és Nevelésszociológia Tanszék/Wlislocki Henrik Szakkollégium.
- Otheguy, Ricardo, Ofelia García & Wallis Reid. 2015. Clarifying translanguaging and deconstructing named languages: A perspective from linguistics. *Applied Linguistics Review* 6(3). 281–307.
- Otheguy, Ricardo, Ofelia García & Wallis Reid. 2019. A Translanguaging view of the linguistic system of bilinguals. *Applied Linguistics Review* 10(4). 625–652.

- Réger, Zita. 1995. The language of Gypsies in Hungary: An overview of research. *International Journal of the Sociology of Language* 111: 77–91.
- Rostás-Farkas, György & Karsai Ervin. 1991. *Cigány–magyar, magyar–cigány szótár*. [Romani – Hungarian, Hungarian – Romani vocabulary]. Budapest: Kossuth.
- Sorescu-Marinković, Annemarie, Tede Kahl & Biljana Sikimić eds. 2021. *Boyash Studies: Researching “Our People”*. Berlin: Frank & Timme.
- Stewart, Michael. 2013. Roma and Gypsy “ethnicity” as a subject of anthropological inquiry. *Annual Review of Anthropology* 42. 415–432.
- Surdu, Mihai. 2016. *Those who Count: Expert Practices of Roma Classification*. Budapest/New York: Central European University Press.
- Szalai, Andrea. 2007. Egységesség? Változatosság? A cigány kisebbség és a nyelvi sokféleség [Unity? Diversity? The Roma minority and linguistic pluralism]. *Nyelvtudományi Közlemények* 103: 163–204.
- Tálos, Endre. 2001. A cigány és a beás nyelv Magyarországon [Romani and Boyash in Hungary]. In Katalin Kovalcsik et al. (eds.), *Tanulmányok a cigányság társadalmi helyzetéről és kultúrájáról* [Studies on the social situation and culture of the Roma]. Budapest: IFA–OM–ELTE. 317–324.
- Törzsök, Judit. 2001. Kik az igazi cigányok? [Who are the real Gypsies?] In Katalin Kovalcsik, Anna Csongor & Zsuzsanna Bódi (eds.), *Tanulmányok a cigányság társadalmi helyzetéről és kultúrájáról*. Budapest: IFA–OM–ELTE. 29–52.
- Vekerdi, József. 1981. *A magyar cigány nyelvjárás nyelvtana*. [Grammar of the Hungarian Romani dialect]. Pécs: Pécsi Tanárképző Főiskola.
- Vogel, Sara & Ofelia García. 2017. Translanguaging. In George Noblit & Luis Moll (eds.), *Oxford Research Encyclopedia of Education*, 1–22. Oxford: Oxford University Press.